

१२. पर्यटन

सांगा पाहू !

विद्यार्थी मित्रांनो, अशी कल्पना करा, की तुम्हांला तुमच्या कुटुंबासोबत काही दिवस फिरायला जायचे आहे. त्यासाठी महाराष्ट्रातील तुमच्या आवडत्या १५ ठिकाणांची यादी तयार करा.

यादी तयार झाल्यावर खाली दिलेल्या वर्गीकरणानुसार तुम्ही लिहिलेली ठिकाणे योग्य त्या गटात लिहा.

- समुद्रकिनार्यालगतची ठिकाणे.
- ऐतिहासिक ठिकाणे.
- अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने.
- थंड हवेची ठिकाणे.
- धार्मिक ठिकाणे.

यांपैकी प्रत्येक गटातील असे एक ठिकाण निवडा, जिथे तुम्हांला भेट द्यायला आवडेल.

तुम्ही निवडलेल्या ठिकाणांमागची कारणे कोणती, यांबाबत वर्गात चर्चा करा.

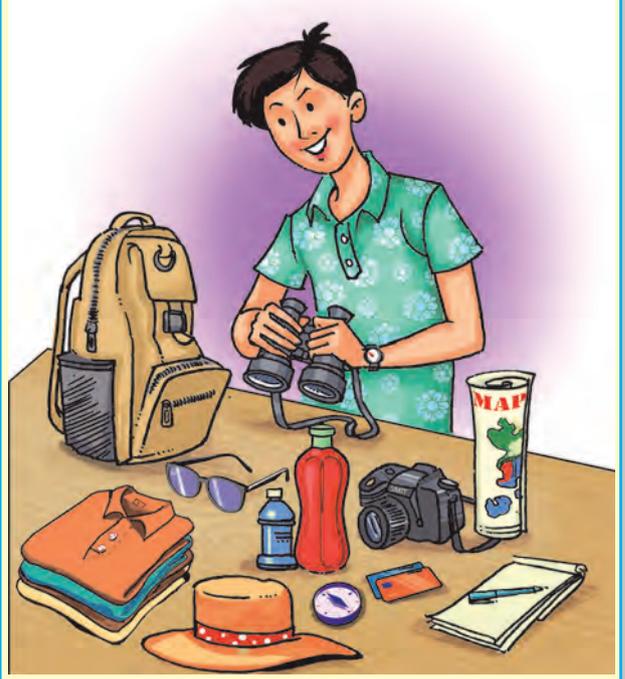
भौगोलिक स्पष्टीकरण

आपण विविध हेतूंनी जवळचा अथवा दूरचा प्रवास करतो उदा., सण, समारंभ, उत्सव, खेळ, भटकंती, मनोरंजन इत्यादी. कोणत्याही ठिकाणी जाताना पूर्वतयारी करावी लागते. जसे, त्या ठिकाणी जाण्याचा मार्ग निवडणे, वाहतुकीची साधने, आवश्यक दैनंदिन गरजेच्या वस्तू घेणे इत्यादी. इच्छितस्थळी पोहोचल्यानंतर आपण तेथील प्रेक्षणीय आणि रमणीय स्थळांना भेटी देतो. काही वेळा तेथे वास्तव्य करतो. तेथील काही सेवासुविधांचा लाभ घेतो. त्या बदल्यात आपण मोबदलाही देतो.

आपले राहते ठिकाण सोडून वेगवेगळ्या ठिकाणी भेट देणे, आनंद मिळवणे, मनोरंजन करणे, व्यापार करणे, निवास करणे, इत्यादी उद्देशांनी प्रवास केला जातो. असा प्रवास म्हणजे पर्यटन होय.

जरा डोके चालवा.

पर्यटनाचे नियोजन

तुम्ही राहत असलेल्या ठिकाणापासून तुमच्या आवडीच्या पर्यटन स्थळांना जाण्यासाठी सहल काढायची आहे.

तेथे जाण्यासाठीचा मार्ग संकेतस्थळांचा वापर करून शोधा. प्रवासाचा मार्ग निश्चित करा. सहलीसाठी लागणारा कालावधी, साहित्य, वाहतुकीचे साधन, मार्गाची उपलब्धता इत्यादी घटक विचारात घ्या.

या सहलीसाठी प्रत्येकाला येणाऱ्या अंदाजे खर्चाचा तपशील तयार करा.

आकृती १२.१ चे निरीक्षण करा व खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या. संदर्भासाठी नकाशासंग्रहाचा वापर करा.

- यातील कोणती पर्यटन स्थळे तुम्हांला माहित आहेत, त्यांची यादी करा.
- ती पर्यटन स्थळे कशासाठी प्रसिद्ध आहेत ?
- नकाशावरून धार्मिक आणि ऐतिहासिक स्थळांची यादी तयार करा.

➤ नकाशातील थंड हवेची ठिकाणे, अभयारण्ये आणि समुद्रकिनारी असलेली स्थळे यांची यादी करा.

➤ पर्यटन स्थळे व भारताची प्राकृतिक रचना यांचा सहसंबंध लावा.

नकाशाशी मैत्री

आकृती १२.१ : भारतातील प्रमुख पर्यटन स्थळे

भौगोलिक स्पष्टीकरण

नकाशात दिलेली ठिकाणे वेगवेगळ्या कारणांमुळे नावारूपाला आली आहेत. ठिकाणांच्या प्रसिद्धीसाठी विशिष्ट गोष्टी कारणीभूत असतात. उदा., निसर्गसौंदर्य, आल्हाददायी हवामान, रमणीय दृश्ये, गरम पाण्याचे झरे, सागरकिनारे, ऐतिहासिक वास्तू, शिल्पकला, धार्मिक स्थळे, अभयारण्ये, इत्यादी. हेच पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण असते.

राजकीय सीमेच्या आधारावर पर्यटनाचे पुढील दोन प्रकार पडतात.

स्वदेशी पर्यटन : देशांतर्गत केलेले पर्यटन हे स्वदेशी पर्यटन म्हणून संबोधले जाते. उदा., महाराष्ट्रातील पर्यटकांनी तमिळनाडू राज्यात कन्याकुमारी येथे पर्यटनासाठी जाणे. नागपूरच्या पर्यटकांनी औरंगाबाद येथील वेरूळ व अजिंठ्याची लेणी पाहण्याकरिता जाणे.

परदेशी पर्यटन : आपल्या देशाच्या सीमा ओलांडून दुसऱ्या देशात पर्यटनासाठी जाणे म्हणजे परदेशी पर्यटन होय. उदा., भारतातील पर्यटकांनी स्वित्झर्लंडला पर्यटनासाठी जाणे. अमेरिकेतील पर्यटकांनी भारतात पर्यटनासाठी येणे.

माहित आहे का तुम्हांला ?

परदेशी पर्यटनासाठी पारपत्र, परदेशी प्रवेश व निर्गमन परवाना, प्रवासी विमा आणि इतर आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता करावी लागते. परदेशी पर्यटनासाठी ज्या देशात आपण पर्यटन करणार आहोत, त्या देशाचे चलन आपल्याकडे असावे लागते. त्यासाठी आपले चलन त्या देशाच्या चलनात बदलून घ्यावे लागते.

पर्यटनाचा हेतू आणि पर्यटन स्थळांची वैशिष्ट्ये यांच्या आधारे पर्यटनाचे अनेक प्रकार पडतात. त्यांपैकी काही प्रकार सोबतच्या छायाचित्रांच्या आधारे स्पष्ट केले आहेत.

यात्रा

अभयारण्य

जंगलातील भटकंती

समुद्र पर्यटन

आरोग्यविषयक पर्यटन

साहसी खेळ

समुद्राखालील जीवसृष्टी

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पर्यटनासाठी जीपीएस :

आधुनिक भ्रमणध्वनींमध्ये उपलब्ध असलेली जीपीएस यंत्रणा किंवा जीपीएस उपकरणाचा वापर पर्यटनासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

यासाठी 'गुगल मॅप' यासारख्या ॲप्सचा उपयोग केला जातो. या यंत्रणेतील नकाशामुळे आपण नेमके कोठे आहोत हे कळते. आपणांस कोठे जायचे आहे, हे ठरवल्यानंतर त्या ठिकाणी पोहोचण्याकरिता विविध पर्यायी रस्ते, अंतर, वाहनाच्या प्रकारानुसार लागणारा वेळ, वाटेतील सुविधा-

जसे, पेट्रोलपंप, उपाहारगृह, निवास व्यवस्था इत्यादी माहिती मिळते. पर्यटनासाठी त्याचा उपयोग करता येतो.

जरा डोके चालवा.

पर्यटन विकासासाठी आवश्यक असे काही मुद्दे खाली दिले आहेत. त्यांपैकी जे अयोग्य वाटतात, ते दुरुस्त करून पुन्हा लिहा.

- ❖ पर्यटन विकासासाठी देशातील लोकांचे आर्थिक उत्पन्न जास्त असले पाहिजे.
- ❖ देशांतर्गत पर्यटनाला चालना दिली पाहिजे.
- ❖ इतर देशांतील पर्यटकांवर बंदी आणली पाहिजे.
- ❖ पर्यटकांना सुरक्षित प्रवासाची हमी दिली पाहिजे.
- ❖ देशाचा सांस्कृतिक वारसा जतन केला पाहिजे.
- ❖ दुसऱ्या देशांच्या संस्कृतीचा मान राखला पाहिजे.
- ❖ पर्यटन व्यवसायासाठी शासकीय सवलती आणि प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- ❖ आंतरराष्ट्रीय खेळांतील सहभाग वाढवला पाहिजे.
- ❖ जाहिरातींद्वारे पर्यटनास चालना दिली पाहिजे.
- ❖ पर्यटन स्थळांची निगा राखणे आवश्यक आहे.
- ❖ विविध क्षेत्रांत योगदान देणाऱ्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या वास्तूंचे स्मारक म्हणून जतन केले पाहिजे.
- ❖ पर्यटनासाठी सेवासुविधांचा विकास झाला पाहिजे.
- ❖ पर्यटन संस्थांवर बंदी घातली पाहिजे.
- ❖ या व्यवसायाला भरपूर वाव नाही.
- ❖ पर्यटन हा अदृश्य स्वरूपाचा व्यापार आहे.
- ❖ पर्यटकांसाठी सर्व प्रकारच्या सोईसुविधा विकसित केल्या पाहिजेत.
- ❖ देशाच्या अर्थव्यवस्थेला पर्यटनाचा कोणताही फायदा होत नसतो.
- ❖ इतर स्थळांची सुप्त क्षमता विकसित केली पाहिजे.
- ❖ गड-किल्ल्यांचा विकास केला पाहिजे.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

पर्यटन हा एक महत्त्वाचा तृतीयक व्यवसाय आहे. या व्यवसायातून प्रदेशाच्या नैसर्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीची ओळख जगाला होते. देशी पर्यटकांप्रमाणेच अनेक परदेशी पर्यटक प्रदेशातील विविध ठिकाणांना भेटी देतात, त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत परकीय चलनाची भर पडते. या फायद्यांशिवाय पर्यटन स्थळांचा विकास होणे, तेथील लोकांना रोजगार उपलब्ध होणे इत्यादी चांगल्या गोष्टीही घडतात.

पर्यटनाचे महत्त्व लक्षात घेऊन स्थानिक रहिवासी प्रदेशातील निसर्गाचे, संस्कृतीचे जतन करण्याबाबत सजग बनतात. पर्यटनाच्या विकासासाठी विविध माध्यमांतून जाहिरात केल्यास पर्यटन व्यवसायाची वाढ होण्यास मदत होते.

सांगा पाहू !

- पर्यटनाचे कोणते प्रकार नव्याने उदयास आले आहेत ?
- नवीन पर्यटन प्रकार सुरू होण्याची कारणे सांगा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

पर्यटनाला चालना देण्यासाठी त्याचे विविध प्रकार उदयास येत आहेत. त्यांपैकी एक म्हणजे पर्यावरणस्नेही पर्यटन होय. वाढती लोकसंख्या, प्रदूषण, नागरीकरण यांमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे, असे लक्षात आल्यानंतर 'पर्यावरणस्नेही पर्यटन' ही संकल्पना पुढे आली. पर्यटनाचा हा एक पर्यावरणपूरक प्रकार आहे. पर्यटन करताना पर्यटकांकडून पर्यावरणाला हानी पोहोचणार नाही, पर्यावरणाचा ऱ्हास होणार नाही, याची काळजी घेतली जाते. असे पर्यटन पर्यावरणस्नेही असते. या पर्यटनाद्वारे पर्यटन स्थळी कचरा न टाकणे, ध्वनिप्रदूषण टाळणे, वृक्ष व वन्य पशुपक्ष्यांना इजा न पोहोचवणे इत्यादी दक्षता घेतली जाते.

याचबरोबर अलीकडील काळात कृषिपर्यटन ही संकल्पना उदयास आली आहे. शहरापासून दूर, प्रदूषणमुक्त अशा ठिकाणी शेतीसंबंधित क्रियांची सांगड घालून कृषिजीवनाचे दर्शन घडवले जाते. ते पाहण्यासाठी पर्यटकांना आकर्षित केले जाते. त्यास कृषिपर्यटन म्हणतात.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC) यांनी अनेक योजना कार्यान्वित केल्या आहेत. प्रमुख पर्यटन स्थळांवर विश्रांतिगृह, जलक्रीडा, सागरी किनाऱ्यांवर पर्यटक निवासगृहे इत्यादी सुविधा उपलब्ध केल्या आहेत.

'डेक्कन ओडिसी' ही पर्यटनाकरिता विशेष रेल्वे सुरू करण्यात आली आहे. ही रेल्वे महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, भारतीय रेल्वे व पर्यटन मंत्रालय यांच्या सहकार्याने चालवली जाते. ही रेल्वे मुंबई, नाशिक, वेरूळ, अजिंठा, कोल्हापूर, गोवा, रत्नागिरी इत्यादी पर्यटन स्थळांना पर्यटकांना घेऊन जाते. ही गाडी म्हणजे एक प्रकारचा फिरता राजमहालच आहे.

अशाच प्रकारची दुसरी विशेष रेल्वे 'पॅलेस ऑन व्हिल्स' या नावाने ओळखली जाते. ही रेल्वे दिल्ली-जयपूर-उदयपूर-भरतपूर-आग्रा-दिल्ली असा प्रवास करते. अनेक देशी, विदेशी पर्यटक या रेल्वेचा आनंद घेतात.

भारतीय रेल्वेने पर्यटनाचे खास आकर्षण म्हणून पारदर्शक छताचा डबा (व्हिस्टडोम) असलेली रेल्वेगाडी नुकतीच सुरू केली आहे. ही रेल्वे विशाखापट्टणम ते किरंदल मार्गावर धावते. या रेल्वेमध्ये संपूर्ण वातानुकूलित व काचेचे छत असलेला डबा असून, यात बसून अराकू खोरे, अनंतगिरी घाटमाथा, बोरागुहा या निसर्गसमृद्ध प्रदेशाचे विहंगम दृश्य अनुभवता येणार आहे.

शहरी जीवनशैलीत बदल म्हणून लोकांनी शेतात जाऊन राहणे, शेतकऱ्यांकडून सशुल्क पाहुणचार स्वीकारणे यांचा कृषिपर्यटनात समावेश होतो. महाराष्ट्रातील पुणे आणि कोल्हापूर जिल्ह्यात कृषिपर्यटनासाठी उत्तम पर्यटन स्थळे विकसित झाली आहेत.

चित्रपट पर्यटन हा पर्यटनाचा एक नवीन प्रकार आहे. ज्या ठिकाणी चित्रपटांचे चित्रीकरण केले जाते, तेथे येणाऱ्या लोकांची गर्दी पाहता चित्रपट पर्यटन संकल्पना पुढे आली आहे. त्याकरिता चित्रीकरणाच्या ठिकाणी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी विविध सेवा व सुविधा पुरवण्यात येतात. उदा., मुंबई चित्रनगरी, रामोजी फिल्मसिटी इत्यादी.

कोकणातील तारकली हे ठिकाण समुद्रतळ व तेथील जीवसृष्टी पाहण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी पर्यटकांना 'स्नॉर्कलिंग' व 'स्कूबा डायविंग' करण्याची सोय आहे. महाराष्ट्र राज्य पर्यटन महामंडळाने तारकली (ता. मालवण, जि. सिंधुदुर्ग) येथे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे 'स्कूबा डायविंग' प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले आहे.

भारतातील पर्यटन विकासाचे महत्त्व :

भारत देश निसर्गदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण आहे. येथे पर्यटन व्यवसायाला भरपूर वाव आहे. भारतातील निसर्गसमृद्धता, आकर्षक भूदृश्ये, हिमालयासारखे उत्तुंग पर्वत, रमणीय सागरकिनारे पर्यटकांना आकर्षित करतात. याचबरोबर भारतीय संस्कृतीतील विविधता, सण, उत्सव, परंपरा, पोशाख, भारतीय मसाल्यांपासून बनवलेले वैविध्यपूर्ण अन्नपदार्थ व भारतीयांचे सौजन्यपूर्ण आदरातिथ्य यांमुळे पर्यटनासाठी भारतात खूप संधी आहे.

हे नेहमी लक्षात ठेवा.

- ❖ समुद्रकिनाऱ्यावर फिरायला गेल्यावर भरती-ओहोटीच्या वेळापत्रकाची माहिती असू द्या.
- ❖ स्थानिक मार्गदर्शकाशिवाय समुद्रकिनारा, पर्वताचे कडे, वनप्रदेश, अपरिचित गुहा किंवा इतर स्थळांच्या ठिकाणी जाऊ नका.
- ❖ समुद्रकिनाऱ्यावरील कठड्यांवर, पर्वताच्या कड्यावर, जंगली प्राण्यांसोबत 'सेल्फी' काढण्याचा मोह टाळा.
- ❖ समुद्राच्या खोल पाण्यात उतरण्याचा व पोहण्याचा मोह टाळा.
- ❖ पर्यटन स्थळे स्वच्छ ठेवा.

- ❖ पर्यटन स्थळी असलेल्या प्राण्यांना, पक्ष्यांना इजा होणार नाही याची दक्षता घ्या.
- ❖ पर्यटन स्थळी लावलेल्या फलकांवरील सूचनांचे पालन करा.

पर्यटन व आर्थिक विकास : पर्यटन विकासातून भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा फायदा होतो. पर्यटनातून उपाहारगृहे, दुकाने, वाहतूक व्यवस्था, मनोरंजनाची ठिकाणे इत्यादी घटकांचा विकास होऊन अर्थव्यवस्थेस प्रत्यक्ष फायदा होतो. त्याचबरोबर पायाभूत सुविधांचा विकास होतो व रोजगारनिर्मिती होते. यातून अर्थव्यवस्थेला अप्रत्यक्ष फायदा होतो. पर्यटन हे आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते; म्हणून पर्यटन हा अदृश्य व्यापार आहे असे म्हणतात.

पर्यटन व पर्यावरणीय विकास : पर्यावरणीय विकासासाठी पर्यटन उपयुक्त ठरते. पर्यटन उद्योगाच्या गरजेतून नैसर्गिक ठिकाणे, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने यांचा विकास करण्यासाठी शासनाकडून आर्थिक गुंतवणूक केली जाते. पर्यावरणपूरक पर्यटन या संकल्पनेमुळे पर्यावरणाची योग्य ती काळजी घेऊन पर्यटन स्थळांचा विकास केला जातो. निवासस्थाने, रिसॉर्ट्स, वाहतुकीचे मार्ग इत्यादी घटकांची रचना देखील पर्यावरणपूरक पद्धतीने केली जाते. या विकासात वीज, पाणी यांचा काळजीपूर्वक वापर केला जातो. पुनर्वापर संकल्पनाही वापरली जाते. पर्यावरणाची नैसर्गिक स्थिती राखून पर्यटन विकसित केले जाते.

पर्यटन व आरोग्य : भारतामध्ये काही पर्यटक हे आरोग्य सुविधा घेण्यासाठी येतात. येथील पर्यटन स्थळांना भेटी देण्याबरोबरच भारतीय आयुर्वेद, योगशास्त्र, प्राणायाम यांतून शारीरिक सुदृढता व मनःशांती मिळावी, हा यामागील हेतू असतो.

भारतामधील रुग्णालयांत मिळणारे उपचार, केल्या जाणाऱ्या शस्त्रक्रिया या तुलनेने कमी खर्चात होत असल्यामुळे देखील जगातील अनेक देशांतून रुग्ण भारतात येतात. अशा व्यक्तींना लागणाऱ्या सेवासुविधांपासून वैद्यकीय पर्यटन विकसित होते.

पर्यटन आणि सामाजिक विकास : पर्यटनाच्या माध्यमातून काही वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक प्रकल्पांचा विकास होऊ शकतो. ग्रामीण संस्कृती, आदिवासी जीवन व संस्कृती यांसारख्या घटकांचा पर्यटनात समावेश केल्यास पर्यटनाला

सामाजिक दिशा मिळते व समाजातील उपेक्षित घटकांचा विकास करता येतो. महाराष्ट्रातील मेळघाटमधील आदिवासी जीवन, समाजसेवक बाबा आमटे यांचा आनंदवन प्रकल्प; राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार यांसारख्या आदर्श गावांना भेट देणे इत्यादींसारख्या पर्यटनातून सामाजिक जाणीव निर्माण होते व तेथील विकासाला चालना मिळते.

भारतात अशा प्रकारच्या पर्यटनाला मोठा वाव असून भविष्यकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत पर्यटन हा एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरू शकेल.

जरा विचार करा.

आपण पर्यटनाचे विविध प्रकार पाहिले. असा विचार करा, की आपल्याला अंतराळात पर्यटनासाठी जाता येईल का, त्यासाठी आपल्याला काय करावे लागेल, कुठे कुठे जाता येईल, याबाबत तुमच्या कल्पना चित्र, मजकूर इत्यादी स्वरूपात मांडा.

स्वाध्याय

प्रश्न १. पुढील विधानांवरून पर्यटनाचे प्रकार ओळखा.

- (अ) मायासंस्कृतीमधील वास्तुरचना कौशल्याची वैशिष्ट्ये जाणण्यासाठी हेमंतकुमार मेक्सिकोला जाऊन आले.
- (आ) गोवा कार्निवल पाहण्यासाठी पोर्तुगाली पर्यटक गोव्यात आले होते.
- (इ) नैसर्गिक चिकित्सा केंद्रात उपचारांसाठी जॉन व अमरला केरळात जावे लागले.
- (ई) पुंडलिकरावांनी सहपरिवार चारधाम यात्रा केली.
- (उ) पुण्यातील रामेश्वरी आपल्या मैत्रिणीसह हुरडा पार्टी व शेतीविषयी माहिती मिळवण्यासाठी गावाला जाऊन आली.
- (ऊ) सय्यद कुटुंब अजमेर यात्रेसाठी गेले.

प्रश्न २. 'अ' गटातील स्थळांची माहिती मिळवा व साखळी पूर्ण करा.

'अ' गट
(१) ताडोबा
(२) पक्षी अभयारण्य
(३) संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान
(४) ताजमहाल
(५) रामोजी फिल्म सिटी
(६) राधानगरी
(७) भिमबेटका
(८) प्राचीन लेणी
(९) ईगलनेस्ट वन्य जीव अभयारण्य
(१०) लोकटक

'ब' गट
(१) मध्यप्रदेश
(२) आग्रा
(३) मणिपूर
(४) नान्नज
(५) वेरूळ
(६) मुंबई
(७) हैदराबाद
(८) कोल्हापूर
(९) चंद्रपूर
(१०) अरुणाचल प्रदेश

प्रश्न ३. थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटनांतील फरक सांगा.
- (आ) पर्यटनाचे उद्देश कोणकोणते असतात ?
- (इ) पर्यटनाचे पर्यावरणात्मक परिणाम सांगा.
- (ई) पर्यटन विकासातून कोणकोणत्या संधी निर्माण होतात ?
- (उ) पर्यटनाच्या ठिकाणी येणाऱ्या समस्या सांगून त्यावर उपाययोजना सुचवा.
- (ऊ) आपल्या जिल्ह्यात कोणकोणती पर्यटन स्थळे विकसित करता येतील ते सकारण सांगा.
- (ए) पर्यटनामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार मिळतो. सकारण सांगा.

प्रश्न ४. पर्यटन स्थळी लावण्यासाठी पर्यटकांसाठी काही मार्गदर्शक सूचनाफलक तयार करा.

'क' गट
(१) सरोवर
(२) फुलपाखरे
(३) कैलास लेणे
(४) चित्रनगरी
(५) जगप्रसिद्ध आश्चर्य
(६) प्राचीन गुंफाचित्रे
(७) माळढोक
(८) कान्हेरी लेणी
(९) रानगवा
(१०) वाघ

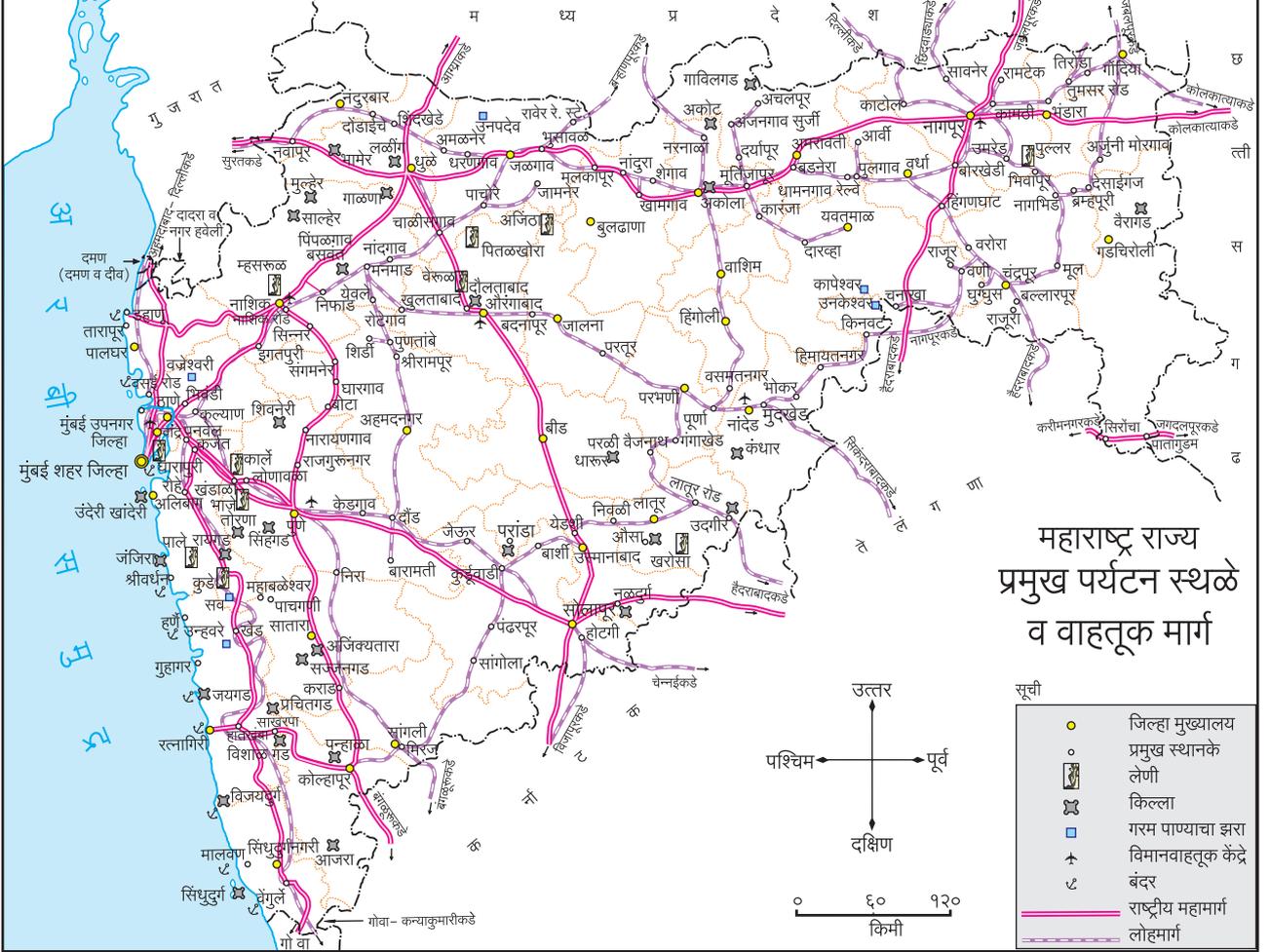
प्रश्न ५. पर्यटनासंबंधी 'अतिथी देवो भव' ही भूमिका कितपत योग्य आहे, ते स्पष्ट करा.

प्रश्न ६. महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळांचा नकाशा दिला आहे. त्याच्या आधारे खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

(अ) गरम पाण्याचे झरे असलेल्या ठिकाणांची यादी

करा. ही ठिकाणे येथे असण्याची कारणे सांगा.

(आ) वाहतुकीचे मार्ग व पर्यटन स्थळांचा विकास यांचा सहसंबंध कोणकोणत्या ठिकाणी दिसून येतो ?

उपक्रम :

पर्यटनाला चालना देणारी जाहिरात तयार करा व ती वर्गात सादर करा.

